

Людмила Маркітан

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ (1853 – 1856 рр.) У КІНОФОТОДОКУМЕНТАХ

Дана стаття розглядає увічнення пам'яті героїв Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. та святкування її 100-річчя в кінофотодокументах.

*«Не веселюю, братиці, вам песню спою,
Не могучую песню победы,
Что певали отцы в Бородинском бою,
Что певали в Очакове деды.
Я спою вам о том, как от южных полей
Поднималось облако пыли,
Как сходили враги без числа с кораблей
И пришли к нам и нас победили.
Я спою как росла богатырская рать,
Шли бойцы из железа и стали, –
И как знали они, что идут умирать
И как свято они умирали!» –*

це уривок із вірша російського поета О.М.Апухтіна, присвяченого кровопролитній війні царської Росії з Туреччиною, Англією, Францією, пізніше з Сардинським королівством під назвою Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., 150-річчя якої відзначається згідно з указом президента України Л.Д.Кучми від 22 липня 2003 р.

Кримська епопея, а особливо жертвний подвиг героїв 349-денної оборони Севастополя увічнені в пам'яті народній у багатьох мистецьких витворах. Ми розглянемо їх, зупинимось особливо на тих пам'ятниках, які були встановлені вдячними нащадками на честь святкування 50-річчя оборони Севастополя і знайшли своє відбиття у кінофотодокументах.

Найвизначніший з них – це панорама «Оборона Севастополя» (зараз Музей героїчної оборони та визволення Севастополя), відкрита 14 (27) травня 1905 р.¹ на території колишнього 4-го бастиону.

Просякнута духом високого патріотизму, панорама яскраво відтворює подвиг тих, хто часом ціною власного життя захищав рідну землю від іноземних загарбників.

Створена відомим академіком батального живопису, професором Петербурзької академії мистецтв Ф.О.Рубо², панорама «Оборона Севастополя» – унікальна пам'ятка народного подвигу. Уродженець Одеси, саме тут він отримав початкову художню освіту, а згодом, закінчив Баварську академію мистецтв у Мюнхені, став її професором. З молодих років митець цікавився військовою історією, що й визначило його діяльність як художника-баталіста.

Багато своїх творів Франц Олександрович присвятив подіям Кримської війни, особливо обороні Севастополя. Серед його картин, присвячених місту, – «Останній погляд», «Вершник на білому коні», «Преправа» тощо.

Але найвидатнішим твором, вершиною його творчості, була славетна панорама «Оборона Севастополя», що за словами академіка живопису, народного художника РРФСР, а згодом СРСР П.П.Соколова-Скаля, який, до речі, відтворював її у 50-ті роки ХХ ст., «була шедевром панорамного живопису»³.

На наш погляд, цікавим було і створення панорами. Прийнявши замовлення на виготовлення проекту, О.Ф.Рубо у жовтні 1901 р. відбув до Севастополя, щоб познайомитися з місцями історичної битви, зібрати та вивчити матеріали, що стосувалися тих подій, та зустрітися з безпосередніми учасниками й очевидцями, яких з часом залучав в якості натурщиків для позування. Сам митець зазначив: «Задача передати грандіозний сюжет оборони Севастополя не має попередників і розв'язання її представляє величезні труднощі для художника»⁴.

Митець відтворив на полотні найдраматичніший момент Кримської війни, а саме – відбиття захисниками міста штурму

Малахового кургану та укріпленя Корабельної сторони 6 червня 1855 р. в Севастополі. Картина довжиною по колу 115 м і заввишки 14 м та площею 1610 кв. м вражала своєю монументальністю⁵. Мабуть, в Росії не знайшлося відповідного приміщення, тому Ф.О.Рубо писав її у Мюнхені у спеціально обладнаному круглому павільйоні, залучивши до роботи своїх учнів, молодих професорів Мюнхенської академії мистецтв Шенхена, Мерте і Фроша⁶.

У кінці липня 1904 р. живописне полотно разом з моделями предметного плану – дерев'яні моделі гармат, ядра, окремі фігури тощо прибули до Севастополя. Монтаж панорами тривав майже рік. Цікавим було і вирішення структурного плану. Полотно картини було повішено таким чином, щоб воно не торкалося стін будинку. Світло, що проходило через кільцеве вікно на даху, відбивалося на панно полотняним рефлектором, що кріпився під стелею. Долішній край картини зливався з предметним планом.

З моменту відкриття панорами «Оборона Севастополя» вона набула значення видатної художньо-історичної пам'ятки. Недарма французький письменник Анрі Барбюс, відвідавши її, у книзі відгуків залишив такий запис: «Я мав можливість бачити картину, яка не знайде рівних собі за змістом»⁷.

Унікальною архітектурною спорудою був і будинок панорами, збудований за проектом інженера-підполковника В.А.Фельдмана. На його спорудження комітет по будівництву пам'ятників виділив 70 тис. рублів. Роботу розпочато 27 жовтня 1902 р. За два роки з чимось будинок, баню якого прикрасила вишукана ротонда, був зведений. Над класичним двоколонним порталом входу встановлено Георгіївський хрест, повитий георгіївською стрічкою і числом «349» – кількість днів славної оборони Севастополя у війні.

Фотознімок 1927 р., вміщений як ілюстрація в путівник «Панорама «Оборона Севастополя», складений Б.М.Россейкіним (с. 28), зафіксував первинний вигляд споруди, зруйнованої під час Другої світової війни. В акті, складеному спеціальною комісією по розслідування злочинів фашистських загарб-

ників, зазначалось: «25 червня [1942 р.] в 18 годин за московським часом фашистські бомбардувальники скинули фугасні бомби на будинок панорами. В результаті прямого попадання бомб і артилерійських снарядів пам'ятник зруйнований. Здійснено акт нечуваної в історії людства дикого, нічим не оправданого варварства. Лише люди, які втратили усяке людяне обличчя, котрі перетворилися у диких звірів, спромоглися підняти руку на таку пам'ятку світової культури, яким є Севастопольська панорама»⁸.

У фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України) зберігаються 3-и фотодокументи та окремі плани з документальних фільмів, де зафіксовано зруйнований будинок та його відбудова⁹.

Серед цих джерел слід окремо зупинитися на кіносюжеті виробництва Центральної студії документальних фільмів (Москва) за травень 1944 р.: Бої за визволення Севастополя. Визволена від окупантів частина міста. Горять порт і його споруди. Радянський солдат встановлює червоний прапор на будинку зруйнованої панорами¹⁰.

З 1951 р. розпочалася робота по відродженню панорами. Використовуючи вцілілі фрагменти панно (а загинуло 493 кв. м.), документальні фотографії та, доповнюючи окремими новими епізодами й сценами в жанровій частині, панорама поступово відроджувалася. Відтворенням пам'ятки займався колектив художників на чолі з народним художником РРФСР, доктором мистецтвознавства, академіком живопису В.Н.Яковлевим. А після його смерті в 1953 р. роботу очолив народний художник СРСР П.П.Соколов-Скаля. В згаданому вище путівнику Б.М.Россейкіна знаходимо два фотознімки. Це авторський колектив на чолі з В. Н. Яковлевим (с.36) та групове фото тих, хто брав участь у її відтворенні (с.37). В ЦДКФФА України зберігається й сюжет з кіножурналу «Радянська Україна» за жовтень 1954 р., на якому знято групу художників під керівництвом П.П.Соколова-Скаля під час роботи над живописним полотном¹¹. Є і фотознімки, що зафіксували перше ґрунтування панорами, яке провадили найстарший митець-

панораміст Н.Г.Котов і художник Н.І.Плеханов (березень 1954 р.)¹², окремі її деталі під час реставрації – оборонна башта Корніловського бастиону на Малаховом кургані, сестра-жалібниця перев'язує пораненого, бій на одному з редутив, батареї, рублені укріплення, тощо¹³.

До сторіччя від часу оборони Севастополя в Кримській війні, а саме 16 жовтня 1954 р. панорама «Оборона Севастополя» була урочисто відкрита. Маємо фотодокументи, де перші відвідувачі входять до будинку музею¹⁴ та окремі його види у післявоєнні роки¹⁵.

Іншим пам'ятником, присвяченим Кримській війні, є пантеон російських адміралів – Володимирський собор, закладений влітку 1854 р. на місці поховання 1851 р. командуючого Чорноморським флотом адмірала М.П.Лазарєва. Тут поховані М.П.Лазарєв, В.О.Корнілов, П.С.Нахімов, В.І.Істомін та інші флотоводці. Всього 11 поховань.

У середині храму на мармурових дошках свинцевими літерами викарбовані імена 33 видатних захисників Севастополя, нагороджених орденом Святого Георгія. В зв'язку з поразкою Росії у війні будівництво собору було продовжено лише через 8 років. Підвальне приміщення відкрито 1881 р., а верхні поверхи, щедро оздоблені золотом і сріблом, 1888 р. Храм споруджений у візантійському стилі за проектом професора архітектури К.А.Тона. Доопрацював проект академік архітектури О.О.Авдєєв. Зовнішні колони, привезені з Італії, витесані з діориту. Фресковий живопис виконано академіком живопису А.Є.Корнеєвим. А орнамент склепіння і простінків – швейцарським художником Р.Ізеллі. Оздоблення іконостаса, клироса, облицьовка колон мармуром – робота італійського скульптора В.Бонанні. Висота храму з хрестом 32,55 м¹⁶.

Автор книжки-путівника «Севастополь» З.Чабанюк пише, що під час окупації міста 1855–1856 рр. англо-французькі загарбники вчинили наругу над прахом чотирьох адміралів. Як засвідчив акт спеціальної комісії від 11 квітня 1881 р., коли з метою перекласти останки флотоводців з дерев'яних трун у нові, свинцеві, було виявлено що покришки з усіх трун вирва-

ні й розбиті, з мундирів зняті еполети, а останки П.С.Нахімова засипані землею. Так помстилися вороги керівникам оборони Севастополя¹⁷. Під час Другої світової війни Володимирський собор був зруйнований. Але у фотодокументах зберігся первісний вигляд цього храму¹⁸.

Комплексним меморіальним пам'ятником є Братське (раніше Петропавлівське) кладовище захисників Севастополя, що знаходиться на північній стороні міста, – високому правому березі Севастопольської бухти. Закладене воно було за спеціальним наказом В.О.Корнілова 21 вересня 1854 р.¹⁹ 17 грудня 1856 р. Морське міністерство звернулося з проханням розпочати збір коштів для його організації. Через рік, 5 вересня відбулася урочиста церемонія закладення загального пам'ятника полеглим – каплиці Святого Миколая (за назвою моряків – Миколая Морського) за проектом архітектора О.О.Авдєєва²⁰, який за цю споруду отримав звання академіка. Будівництво продовжувалося до 1870 р.

Церква побудована з білого інкерманського каменю, має форму піраміди, куди вписано однобанний храм у візантійському стилі. На 38-ми внутрішніх стінах викарбовано прізвища 943 загиблих генералів, адміралів і офіцерів. На бокових виступах церкви-пам'ятника (також мармурових плитах) вибиті назви воїнських частин, що відстоювали місто від ворога. Стіни та стеля були розписані фресками російськими художниками: академіками А.Е.Корнеєвим, О.Д.Литовченком і професором М.М.Васильєвим. А коли фрески стали відволожуватися, їх замінили смальтовою мозаїкою. Реставраційні роботи проходили у майстерні венеціанського митця Сальвіаті за ескізами художника М.Н.Протопопова²¹. Вінчав каплицю двометровий хрест, що мав вагу 16 тон. Маємо фото, на якому зображено верхню частину каплиці²².

На Братському кладовищі покоїться прах понад ста тисяч захисників Севастополя. Тут 472 братські могили, 120 мармурових, гранітних та кам'яних пам'ятників і надгробків, могили адміралів, генералів і офіцерів, учасників оборони, котрі померли вже після закінчення війни і заповідали поховати їх по-

руч з бойовими побратимами. Останній свій притулок тут знайшов і головнокомандуючий Кримської армії в завершальний період війни генерал-ад'ютант М.Д.Горчаков (1793–1861). На його могилі встановлено монумент у вигляді каплиці з шатровим дахом, в середині склепіння розписано фресками. Цікава й епітафія: «Тіло покійного за його бажанням поховано серед воїнів, які не допустили ворога вітчизни перейти за межу того місця, де знаходяться їх могили». Автор пам'ятника О.О.Авдеев, живопис художника М.М.Васильєва²³.

Пам'ятників героям оборони багато, але жоден так не зворушує, не дає такого почуття причетності як цей меморіал.

Зараз, коли ми відзначаємо 150 річницю війни, вклонимося праху наших славних прадідів, які мужньо і часом саможертвовно захищали Чорноморську фортецю. І нині пророчче звучать рядки, написані понад 130 років тому:

*«Мир вам, защитники Отчизны!
Но день еще иной придет,
Над вашим прахом, славной тризны
Заря блестящая взойдет.
Да и в потомстве отдаленном,
Доколе в сердце умиленном
Родная слава будет жить,
Могилу вашу будет чтить.»*²⁴

У ЦДКФФА України зберігається єдиний фотознімок кладовища (фото 1905 р.)²⁵, вірніше вхід до нього. Білокам'яна огорожа оточує цвинтар. По обох боках входу дві невеличкі споруди з хрестами, що нагадують каплички. За огорожею – великі зелені дерева, які були привезені з Никитського ботанічного саду і Одеського розсадника. На другому плані на горбі – видна церква Святого Миколая.

До комплексних пам'ятників оборони Севастополя належить й легендарна висота – Малахів курган, де маємо двадцять пам'ятників і пам'ятних споруд, встановлених на честь оборони Севастополя у 1854–1855 рр. та радянським військам-захисникам міста під час 250-денної оборони у 1941–1942 рр.

Згідно з однією легендою курган названий Малаховим за

прізвищем шкіпера Михайла Михайловича Малахова, який 47 років віддав служінню Чорноморському флоту. Після відставки оселився біля підніжжя кургану на Корабельній слобідці. Як чесна і справедлива людина, він користувався пошаною всіх мешканців слобідки. З тієї пори курган став носити назву Малахів.

У роки Кримської війни курган був головною, ключовою позицією оборони Севастополя, тут знаходився міцний Корніловський бастион з 7-а батареями, названий так після смертельного поранення 5 жовтня 1854 р. на батареї Станіславського керівника оборони міста адмірала В.О.Корнілова.

Влітку 1854 р. за проектом військового інженера Ф.А.Старченка на гроші, зібрані севастопольцями, була збудована кам'яна двоярусна башта висотою 8,5 м, радіусом 7 м з 52 амбразурами і п'ятигарматною батареєю на верхній площадці. В башті містився командний пункт, канцелярія, пороховий льох, перев'язочна, бастионна церква. Одинадцять місяців стояв неприступною фортецею Малахів курган. Захопити його ворог зміг тільки тоді, коли були зруйновані всі оборонні споруди.

В 1902–1903 рр. оборонна башта була реставрована. На стінах встановлено мармурові дошки з назвами частин, які захищали курган, а на місцях батарей з'явилися меморіальні споруди. Все це знаходимо у кінофотодокументах²⁶.

1904 р. до 50-річчя святкування оборони Севастополя, був відкритий пам'ятник затопленим кораблям, автором якого був естонський скульптор, академік Амандус Адамсон²⁷. Пам'ятник заввишки 16,6 м встановлений в бухті на 3-х метровій штучній гранітній скелі в 10 м від берега. Він нагадує собою коринфську колону з діориту, на вершині якої бронзовий орел підняв лавровий вінок на честь кораблів, затоплених у бухті, та моряків, що хоробро билися на суші. На гранітній плиті напис «В память кораблей, потопленных 1854–1855 гг. для ограждения входа на рейд». Навпроти колони – на підпірній стіні були – два якорі, зняті з кораблів перед потопленням.

Коли восени 1854 р. в Криму висадився англійський, французький та турецький морські десанти, становище Севастополя

стало загрозуючим. Тоді головнокомандуючий російської армії генерал-ад'ютант О.С.Меншиков віддав розпорядження потопити кораблі.

Наведемо рядки з наказу начальника штабу Чорноморського флоту віце-адмірала В.О.Корнілова (цитуються мовою оригіналу): «По случаю ожидания сюда неприятеля, который, пользуясь своим численным превосходством, оттеснил наши войска и грозит атакой северному берегу Севастопольской бухты, следствием которой невозможно флоту держаться на позиции нынче занимаемой. Выход же в море для сражения с двойным числом неприятельских кораблей, не обещая успеха, лишит только бесполезно город главных своих защитников; я с дозволения е. [го] с[ветлос]ти (О.С.Меншикова – Л.М.) объявляю следующее распоряжение, которое прошу привести в исполнение:

Корабли расставить по назначенной в плане диспозиции: из них старые корабли «Три Святителя», «Урия», «Селафаил», «Варна», «Силистрия», фрегаты «Флора», «Сизополь» затопить на фарватере.»²⁸.

В ніч на 11 (23) вересня 1854 р. кораблі були потоплені при вході до рейду між Костянтинівською та Олександрівською батареями.

Пізніше, у лютому 1855 р. між Михайлівською і Миколаївською батареями було затоплено ще 6 лінійних кораблів та фрегатів: «Двенадцать апостолов», «Ростислав», «Святослав», «Кагул», «Месемврия» та «Мидия»²⁹.

Після падіння Малахового кургану, коли захисники міста відступили на Північну сторону, були потоплені й останні кораблі³⁰.

Таким чином, пам'ятник затопленим кораблям – це данина пам'яті учасникам героїчної оборони Севастополя і, перш за все, морякам, які поповнили лави захисників сухопутних укріплень.

Маємо низку кінокадрів та фотодокументів цього пам'ятника³¹.

У документальному кінофільмі виробництва Української

студії хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка) «Місто безсмертної слави»³² відзнято дві пам'ятки періоду Кримської війни. Перший з них – цеobelіск з інкерманського каменю, встановлений на високому березі ріки Алма, на місці, де російські війська під орудою головнокомандуючого О.С.Меншикова зробили невдалу спробу 8 (20) вересня 1854 р. зупинити коаліційні війська союзників, що рухалися у напрямку Севастополя. На монументі напис, зроблений слов'янською в'яззю: «Памяти воинов, павших в Алминском сражении». Автор пам'ятника скульптор Гобебський.

Інша архітектурна пам'ятка, зафіксована у кінострічці – це споруда, що відкрита на Корабельній бухті до 50-річчя святкування оборони міста на місці 2-го бастиону.

У кінофільмі «Легендарный Севастополь» виробництва Укркінохроніки та в окремих сюжетах кіножурналів маємо іншу пам'ятку, відкриту також до ювілею оборони – монумент воїнам 4-го бастиону, споруджений недалеко будинку панорами «Оборона Севастополя», саме на тому місці, де захисники виявили особливу мужність і героїзм³³. Цей бастион знаходився на підступах до центральної частини Севастополя, тому ворог наносив по ньому найсильніші вогневі удари. Часом за добу на його захисників були спрямовані до трьох тисяч снарядів. Але воїни, очолювані прославленим контр-адміралом Ф.М.Новосильським, героєм Сінопської битви, який також загинув у цій війні, стійко утримували свої позиції аж до кінця оборони. До нашого часу зберігся первісний вигляд п'ятиметровогоobelіска з сірого граніту у формі чотиригранної піраміди, увінчаного давньоруським шоломом зі спущеним забралом. На лицьовій стороні монумента викарбовані хрест в лавровому вінку і напис «4 бастион». На тильній стороні зверху напис: 1854–1855, нижче перелічені назви військових частин, що обороняли бастион у 1854–1855 рр.: 32-й флотський екіпаж, чорноморські 2-й та 8-й батальйони, Волинський піхотний полк, 4-й та 6-й стрілкові батальйони, Тобольський та Томський піхотні полки³⁴.

У фотодокументі, вміщеному в путівник «Севастополь» (ав-

тор З.Чебанюк), зафіксований і пам'ятник воїнам 5-го бастиону, встановлений також до 50-річного ювілею оборони Севастополя на місці битви з ворогом. П'ятиметровий обеліск з сірого граніту, увінчаний гранітним шоломом. На меморіальних дошках викарбовані назви військових частин, що билися з коаліційними військами інтервентів: Волинський резервний полк, Подільський егерський полк, резервний батальйон Білостоцького полку, 33-й флотський екіпаж³⁵.

Внутрішнім опорним пунктом 4-го бастиону слугував Язнівський редут. У листопаді-грудні 1854 р. команда брига «Язон» побудувала земляне укріплення з валом і ровом з метою посилити оборону бастиону. 4,6 м пам'ятник з полірованого граніту, виконаний у вигляді усіченої піраміди, увінчаний хрестом. Назви військових частин, що боролися з ворогом до останнього, викарбовані на тильному боці обеліска³⁶.

Ще один обеліск, відображений у згаданому кінофільмі «Легендарный Севастополь» – це Дівоча батарея, яка була споруджена жінками-захисницями міста в тилу 4-го бастиону в період його оборони³⁷.

Ми розглянули в основному монументи та комплексні меморіальні споруди, відображені у кінофотодокументах, і встановлені на місці боїв. Але існують й інші пам'ятники, споруджені тим, чий імена не розчинилися в часі, а дійшли до наших днів. Це, передусім, монументи керівникам героїчної оборони Севастополя.

Пам'ятник В.О.Корнілову – віце-адміралу, одному з видатних флотоводців, начальнику штабу Чорноморського флоту. Ось як характеризували його сучасники: «Это был из немногих, не потерявших в столь трудных обстоятельствах; это был человек, сделавшийся руководителем обороны не по старшинству, а по своим способностям и энергии»³⁸.

Монумент був споруджений вдячними нащадками 1855 р. на місці смертельного поранення, на Малаховому кургані. На постаменті знаходилася бронзова фігура адмірала, тяжко враженого ядром ворога, трохи піднявшись, він кравицею вказує на місто: «Отстаивайте же Севастополь!» (це дійсно, як свід-

чать захисники, були його останні слова). Нижче, біля цоколя, бронзова фігура легендарного матроса Петра Кошки з бомбою в руках. Під час Другої світової війни гітлерівці зняли бронзові фігури і відвезли їх на переплавку, залишивши тільки постамент. Але пам'ятник живе у фотознімку³⁹.

Монумент П.С.Нахімову – адміралу, командуючому ескадрою Чорноморського флоту, герою Сінопської битви, командирі Севастопольського порту та військовому губернатору міста, який після загибелі В.О.Корнілова очолив оборону і був її організатором й натхненником⁴⁰. Багато сучасників називали адмірала «душею оборони». Дослідник Кримської війни майор А.Н.Лаговський зазначав: «... прекрасный боевой командир, под руководством которого Черноморский флот неоднократно одерживал победы... он в то же время был не в пример многим генералам чрезвычайно простым, доступным каждому человеком...»⁴¹. 28 червня (10 липня) 1855 р. адмірал був смертельно поранений на Малаховому кургані.

Тут, на кургані був відкритий 18 (30) листопада 1898 р. до 45-ї річниці Сінопського бою монумент П.С.Нахімову, ескадра під орудою якого знищила турецький флот. Пам'ятник створений за проектом кавалерійського генерала, художника О.О.Більдерлінга. Виконав його І.М.Шредер⁴². Важкою була доля цього пам'ятника. У 20-х рр. герой Сінопа і оборони Севастополя повинен був поступитися місцем вождю світового пролетаріату. Під час закладання пам'ятника В.І.Леніну 7 листопада 1928 р.⁴³ в поле зору кіно об'єктиву потрапив і первісний монумент П.С.Нахімову⁴⁴.

Новий пам'ятник флотоводцю роботи народного художника, академіка М.В. Томського і архітектора А.В.Аресьєва відкрито 5 листопада 1959 р. Бронзова шестиметрова скульптура адмірала встановлена на гранітному постаменті висотою 7,5 м. П.С.Нахімов зображений на весь зріст, в адміральській формі. У підніжжя напис: «Адмиралу Павлу Степановичу Нахимову». На постаменті з полірованого граніту – горельєфи, що відображають епізоди з його життя: «Сінопський бій», «Бесіда з матросами», «Нахімов на 4-у бастіоні поруч з ним В.О

Корнілов». На тильному боці, повернутому на Графську пристань, на фоні зброї і бойових прапорів, бронзова меморіальна дошка з написом: «Слава русському флоту». Над нею у бронзовому лавровому вінку позначені дати поранення і смерті Нахімова. На всіх кутах постамента – чавунні якорі⁴⁵. Цей монумент відображений у кінофотодокументах⁴⁶.

Пам'ятник В.І.Істоміну – контр-адміралу, відомому флотоводцю, начальнику третьої дистанції, а згодом відділення, який, не зважаючи на поранення і контузію, півроку очолював оборону Малахового кургану⁴⁷.

Про діяльність контр-адмірала у дні оборони один з її учасників писав так: «Постоянная необыкновенная деятельность Истомина достойна удивления самих врагов. И день и ночь он на работе, и день и ночь он готов к смерти. В какое отличное состояние привел Истомин Малахов курган! Какие всюду произведены работы, какие траверсы нагромождены! Чистота, порядок, осторожность, дисциплина царствует на кургане, и всюду там видна готовность к борьбе и смерти»⁴⁸.

7 березня 1855 р. В.І.Істомін загинув. П.С.Нахімов відзначив: «Оборона Севастополя потеряла в нем одного из своих главных деятелей»⁴⁹. Між Малаховим курганом і Камчатським люнетом, на місці загибелі флотоводця, стоїть 1,5 м монумент з мармурового вапняку у вигляді чотирьохгранної ступінчатої піраміди з Георгіївським хрестом на лицьовій частині. Він відкритий 1905 р. На пам'ятнику напис: «Здесь убитый ядром в голову 7 марта 1855 года контр-адмирал В.И.Истомин.»⁵⁰ Первісний вигляд монумента також збережений у кінодокументах⁵¹.

Пам'ятник Е.І.Тотлебену – генералу, талановитому інженеру-фортифікатору, який керував всіма оборонними роботами у Севастополі⁵². «Ожидание штурма, – писав он, – побуждало в самое короткое время приготовиться к встрече атакующего. Для скорейшей постройки укреплений снимали на окружающей местности верхний слой земли и углубляли рвы только в тех немногих местах, где это было возможно, что значительно замедлило бы прикрытие артиллерии и войск»⁵³.

Монумент генералу висотою 13,75 м збудований за проектом художника О.О.Більдерлінга і скульптором І.М.Шредером, встановлений на місці колишнього 4-о бастиону в серпні 1909 р. П'єдестал з діориту імітує бастион і підземну галерею на ньому пілон – з сірого граніту. На п'єдесталі – фігура Е.І.Тотлебена. Тильний бік пам'ятника містить текст наказу про нагородження генерала орденом Св. Георгія III ступеня і мапу оборонних споруд Севастополя. На постаменті відтворена фігура солдата-мінера, що риє підкоп, і ще п'ять фігур воїнів різних родів військ, які зводять оборонні споруди⁵⁴. Пам'ятник був пошкоджений фашистами, але фотознімок 1934 р. зберіг для нас первісний вигляд монумента⁵⁵.

На Братському кладовищі в Севастополі спочиває прах генерал-лейтенанта, командуючого всіма військами Корабельної сторони міста під час його оборони С.О.Хрульова, який помер від ран 1870 р. у Петербурзі, але заповів поховати його поруч з бойовими побратимами. Цей хоробрий генерал неодноразово вів воїнів в атаки, звертаючись до них словами «благодетели», а себе називав «старателем».

На фото бачимо: на канелюрованій колоні, оздобленій орлом, бюст С.О.Хрульова (автор Гобебський). На лицьовому боці надгробного пам'ятника напис: «Хрулеву – Россия», що має не тільки символічний, а й конкретний зміст, бо побудований на кошти, зібрані по всій імперії. На бокових дошках викарбувані епітафії:

*«К бессмертной славе за собой
Он благодетелей водил
И громкий славой боевой
Средь благодетелей почил.»*
*І ще: «Пораздайтесь холмы погребальные,
Потеснитесь и вы, благодетели!
Вот «старатель» и ваш пришел
Доказать вам любовь свою,
Дабы видели все, что и в славных
Боях и в могильных рядах
Не отстал он от вас! ...»⁵⁶*

Невмирущою славою вкрив себе герой оборони, кріпак з с. Ометинці Гайсинського повіту Подільської губернії (зараз Вінниччина) П.В.Маркович (Кішка). Відданий поміщиком у рекрути за підозрою в участі у селянських заворушеннях, матрос 1-ї статті 30-го флотського екіпажу, з січня 1855 р. «произведенный за отличие» в картимейстри, П.Кішка 18 разів здійснив вилазки у тил ворога. Його ім'я, ім'я легендарного, народного героя увійшло в історію як символ мужності, відваги і патріотизму. Під час вилазки у тил французьких військ 17 січня 1855 р. він отримав багнетну рану в живіт. Ось як писав про нього академік М.І.Пирогов в листі до своєї дружини: «Теперь в госпитале на перевязочном пункте лежит матрос Кошка по прозванию; он сделался знаменитым человеком; его посещали и великие князья (сими царя Миколи I – Микола та Михайло, які брали участь у Кримській війні – *Л.М.*). Кошка этот участвовал во всех вылазках да и не только ночью, а и днем чудеса делал под выстрелами... теперь он лежит в госпитале; его хватили на вылазке штыком в брюхо... Он теперь поправился, погуливает, покуривает папироску и содрал еще недавно с попа и с Колашникова по двухгривенному на водку. С великими князьями приехал говорят сюда Тимм (Тимм В.С. – видавець «Художественного листка», художник, який малював батальні сцени та портрети учасників Кримської війни – *Л.М.*) и портрет Кошки будет напечатан в Листке»⁵⁷.

За свої подвиги П.Кішка був нагороджений трьома Георгіївськими хрестами та чотирма медалями⁵⁸. Пам'ятник П.В.Кішці відкритий 26 травня 1956 р. Автори-скульптори, брати, матроси Василій та Осип Кейдуки⁵⁹. На гранітному чотиригранному постаменті червоного кольору встановлено бронзовий бюст героя. Постамент оздоблений барельєфом на теми оборони, ядрами та якорями. Такий самий монумент 14 серпня 1955 р. споруджений у рідному селі Ометинці, де Кішка похований⁶⁰.

Різні плани пам'ятника зафіксовані у кінофотодокументах⁶¹. До сторіччя від дня народження російського письменника Л.М.Толстого було обладнано у 1928 р. пам'ятний знак на його честь як учасника оборони міста та автора «Севастопольсь-

ких оповідань», в котрих відображено велич подвигу захисників чорноморської фортеці. На жаль, пам'ятник не зберігся. Сучасна стела з полірованого чорного граніту з барельєфом з білого мармуру (автори Г.Н.Денисов, І.І.Степанов) відкрита 1959 р. На стелі напис: «Великому русському писателю Л.Н.Толстому – участнику оборони Севастополя на 4-м бастионе, 1854–1855 гг.»⁶².

Дійсно, Л.М.Толстой, тоді молодий поручик-артилерист, воював на 4-у бастионі. Він брав безпосередню участь у відбитті наступу ворога в останній день оборони Севастополя 27 серпня (8 вересня) 1855 р. Це йому належать такі слова: «Велика моральна сила русского народа! Много политических истин выйдет наружу и разовьется в нынешние трудные для России минуты. Чувство пылкой любви к отечеству, восставшее и вылившееся из несчастий России, оставит на долго следы в ней. Те люди, которые теперь жертвуют жизнью, будут гражданами России и не забудут своей жертвы. Они с большим достоинством и гордостью будут принимать участие в делах общественных, а энтузиазм, возбужденный войной, оставит навсегда в них характер самопожертвования и благородства.»⁶³.

І ще. «Надолго оставит в России великие следы эта эпопея Севастополя.»⁶⁴. Від себе додамо, що ратний подвиг захисників міста в 1854–1855 рр. надихав воїнів Радянської Армії в роки Великої Вітчизняної війни під час героїчної 250-денної оборони Севастополя.

Увічнення пам'яті учасників Східної (Кримської) війни проходило урочисто, так би мовити, на державному рівні, в присутності представників царського дому⁶⁵.

Документи ЦДКФФА України свідчать, що жертовність, героїзм, відвагу, проявлені учасниками Кримської війни 1853–1856 рр., не забуті і в наш час. Святкуванню 100-річного ювілею подій далекої для нас війни присвячено декілька документальних фільмів, окремі номери кіножурналу «Радянська Україна», низка кіносюжетів.

Зупинимося на згаданому вище кінофільмі «Місто безсмертної слави» (1954 р.). Бачимо урочисті збори в м. Севастополі,

військовий парад кораблів Черноморського флоту, мітинг жителів міста. На святковому концерті майстрів мистецтв виступають (синхр.) заслужені артисти УРСР Ю.Т.Тимошенко та Ю.Й.Березін. Моряки зустрічаються з письменником С.М.Сергеевим-Ценським. Використано кадри воєнної хроніки про оборону і звільнення міста у роки Великої Вітчизняної війни. На плівці – види міста, архітектурні та історичні пам'ятки, присвячені першій обороні Севастополя, в т.ч. будинок панорами «Оборона Севастополя».

В кінофільмі – «Заслужена нагорода» (1955 р.)⁶⁶ виробництва Укркінохроніки знято урочисте засідання Севастопольської міської Ради депутатів трудящих. Голова Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилов вручає Орден Червоного прапора з нагоди відзначення 100-річчя героїчної оборони міста під час Кримської війни 1853–1856 рр. Виступають (синхр.) К.Є.Ворошилов, секретар міському КПУ А.Г.Коровченко, М.С.Хрущов. У президії М.О.Булганін, О.І.Кириченко, Маршал Радянського Союзу Г.К.Жуков, А.І.Мікоян та ін.

Декілька номерів кіножурналу «Радянська Україна», окремі кіносюжети, також відображають святкування славного ювілею⁶⁷. На одному з кіносюжетів зафіксовано виступ першого секретаря ЦК КПУ О.І.Кириченка, а серед присутніх в президії президент АН УРСР О.В.Палладін⁶⁸. Окремі плани про відзначення ювілею знаходимо в кінострічках «Пам'яті великого подвигу» (1955 р.)⁶⁹, «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (1955 р.)⁷⁰ та ін.

Відзначення 100-річного ювілею Севастополя – це данина пам'яті вдячних нащадків глибокої поваги перед мужністю, героїзму, навіть саможертвоністю воїнів і захисників міста, які 349 днів у важких умовах билися з іноземними загарбниками.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. ввійшла в історію як епопея подвигу, героєм якої був народ. «Оборона Севастополя – писав Л.М.Толстой – залишиться найблискучим славним подвигом не тільки російської, а й всесвітньої історії.»⁷¹

І відчути дух цієї епопеї нам допоможуть кінофотодокументи, сила яких в їх правдивості.

1. Ольшевский В.А. Севастополь: Путеводитель. – Симферополь, 1981. – С. 39.
2. Чебанюк З. Севастополь. – Симферополь, 1966. – С. 65.
3. Россейкин Б.М. Панорама «Оборона Севастополя»: Краткий путеводитель. – Симферополь, 1957. – С. 26.
4. Там само.
5. Чебанюк З. Указ. соч. – С. 65.
6. Россейкин Б.М. Указ. соч. – С. 27.
7. Там само. – С. 28–29.
8. Там само. – С. 30–31.
9. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України). – Од. зб. О – 27979, О – 74265, О – 74340, 1085, 1113.
10. Там само. – Од. зб. 2208.
11. Там само. – Од. зб. 1054.
12. Там само. – Од. зб. О – 80582.
13. Там само. – Од. зб. О – 191192, О – 82364, О – 82365, О – 87386, О – 87389, 2 – 68786.
14. Там само. – Од. зб. О – 73862.
15. Там само. – Од. зб. О – 56064, О – 74254, 2–61519, 2–61533, 2–88386, 2–111899.
16. Там само. – Од. зб. О – 74822, 2–60365.
17. Чебанюк З. Вказ. пр. – С. 52.
18. ЦДКФФА України. – Од. зб. 74822, 2–60365.
19. Венিকেєв Е. Родина синовьям //Крымские каникулы. – Симферополь, 1985. – Кн. 2. – С.108.
20. Там само.
21. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С. 62–63.
22. Там само. Уклійка між с. 32–33.
23. Венিকেєв Е. Вказ. пр. – С. 113.
24. Жандр Н. Свет //Морской сб. – 1857. – №1.
25. ЦДКФФА України. – Од. зб. О-74860.
26. Там само. – Од. зб. О-191192; 1085; 1053; 1113; 1205; Горев Л. Война 1853–1856 гг. и оборона Севастополя. – М., 1955. – С. 399; Чебанюк З. Вказ. пр. – С. 47.
27. Ольшевский В.Ф. Указ. соч. – С. 29–30.

28. Нахимов П.С. Документы и материалы. – М., 1954. – С. 414.
29. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С. 30.
30. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С. 14.
31. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1085, 1053-II, 1113, 1205, О-82166, О-67888, О-82463, 2-61518, 2-72944 тощо.
32. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1085.
33. Там само. – Од. зб. 1053, 2779.
34. Чебанюк З. Указ. соч. – С. 61.
35. Там само. – С. 45.
36. ЦДКФФА України. – Од. зб. 2779.
37. Там само.
38. Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя. – СПб., 1900. – Т.1. – С. 386.
39. Оборона Севастополя: подвиги защитников. СПб., 1904. – С. 37.
40. Севастополю – 200 лет. 1783 – 1983. Сб. док. и мат-лов. К., 1983. – С. 85.
41. Лаговский А.Н. Оборона Севастополя: Крымская война 1854–1855 гг. – М., 1939. – С. 158.
42. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С. 27–28.
43. Маркітан Л. Монумент над морем //Україна. – 1987. – №38. – С. 8.
44. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1401-VII.
45. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С.28; Чебанюк З. Вказ. пр. – С. 56–58.
46. ЦДКФФА України. – Од. зб. 2779, 1053-II, 1205; Севастополю 200 лет... – С. 85.
47. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1113, 1205.
48. Чебанюк З. Вказ. пр. – С. 50.
49. Нахимов П.С. Вказ. пр. – С. 478.
50. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С. 50.
51. Там же; ЦДКФФА України. – Од. зб. 2279, 1113, 1205, 1053-II.
52. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1053-II, 2779.
53. Дубровин Н.Ф. Вказ. пр. – С. 373.
54. Ольшевский В.Ф. Вказ. пр. – С.38; Чебанюк З. Вказ. пр. – С. 62.
55. ЦДКФФА України. – Од. зб. 4-2400, О-66465, 2-103160

56. Венিকেєв Е. Вказ. пр. – С. 111–112;
57. Пирогов Н.И. Севастопольские письма и воспоминания. М., 1950. – С. 39.
58. Россейкин Б.М. Вказ. пр. – С. 60–61.
59. Ольшеский В.Ф. Вказ. пр. – С. 44–45.
60. Там само.
61. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1053-II, 2779; 1205; Набор открыток. Изд. Мин-ва связи СССР. – 1973.
62. ЦДКФФА України. – Од. зб. 2–115183, О-215010.
63. Шохор-Троцкий К.С. Лев Николаевич Толстой в Крыму //Крым. (М.; Л.). – 1928. – №2(7). – С. 83–84.
64. Толстой Л.Н. Избранные повести и рассказы. – М., 1945. – Т.1. – С. 161.
65. ЦДКФФА України. – Од. зб. О-74862, О-74863.
66. Там само. – Од. зб. 1085, 1198
67. Там само. – Од. зб. 2297, 1113, 1205, 1053-II, 1163.
68. Там само. – Од. зб. 2287.
69. Там само. – Од. зб. 1205.
70. Там само. – Од. зб. 1300.
71. Толстой Л.Н. Собр. соч. – М., 1951. – Т.2. – С.123–124.

Ljudmyla Markitan

PERPETUATION OF THE MEMORY

OF THE EAST (CRIMEAN) WAR (1853–1856)

HEROES IN THE CINE- AND PHOTO DOCUMENTS

This article is dedicated to perpetuation of the memory of the Eastern (Crimean) War heroes. It also shows the celebration of 100-year anniversary by means of the cine- and photo documents.

